

ZAMONAVIY RUS VA O‘ZBEK ROMANIDA MIFOPOETIK MODELLAR

(T. Tolstaya va U. Hamdam asarlari misolida)

Buranova Jamila Aliyevna

O‘zMU O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasi doktoranti

Email: dzamilaburanova@gmail.com

Tel.: 97 388 38 05

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23593081>

Annotatsiya. Maqolada T. Tolstayaning «Kis’» va U. Hamdamning «Isyon va itoat» asarlari misolida zamonaviy rus va o‘zbek romanlaridagi mifopoetik modellar ko‘rib chiqiladi. Dunyoning oxiri, madaniy xotira yo‘qolishi, ekzistensial inqiroz, isyon va itoat motivlari tahlil qilinadi. Ikki adabiy an‘anada antiutopik makon va an‘analar barbod bo‘lishining qiyosiy tahlili amalga oshiriladi. Milliy badiiy strategiyalardagi farqlarga qaramay, mifopoetik tuzilmalarning tipologik o‘xshashligi haqida xulosa chiqariladi.

Kalit so‘zlar: mifopoetika, zamonaviy roman, «Kis’», «Isyon va itoat», antiutopiya, madaniy xotira.

Аннотация. В статье рассматриваются мифопоэтические модели в современных русском и узбекском романах на материале произведений Т. Толстой «Кысь» и У. Хамдама «Бунт и смирение». Анализируются концепции конца света, утраты культурной памяти, экзистенциального кризиса, мотива бунта и смирения. Проводится сравнительный анализ антиутопического пространства и разрушения традиций в двух литературных традициях. Делается вывод о типологическом сходстве мифопоэтических структур при различии национальных художественных стратегий.

Ключевые слова: мифопоэтика, современный роман, Татьяна Толстая, Улугбек Хамдам, «Кысь», «Бунт и смирение», антиутопия, культурная память.

Annotation. The article examines mythopoetic models in contemporary Russian and Uzbek novels based on the works of T. Tolstaya’s *Kys’* and U. Hamdam’s *Rebellion and Submission*. It analyzes the concepts of the end of the world, the loss of cultural memory, existential crisis, and the motifs of rebellion and submission. A comparative analysis of dystopian space and the destruction of traditions in the two literary traditions is carried out. The study concludes that, despite differences in national artistic strategies, there is a typological similarity in mythopoetic structures.

Keywords: mythopoetics, contemporary novel, *Kys’*, *Rebellion and Submission*, dystopia, cultural memory

Kirish. XX–XXI asrlar chorrahasidagi zamonaviy roman madaniy inqiroz, an‘analar yo‘qolishi, identifikatsiya buzilishi va insonning ekzistensial holatini anglashning universal tili sifatida mifopoetik modellarga faol murojaat qiladi. Postmodern va postsovet badiiy makonida mif oddiy arxaik syujet bo‘lishdan to‘xtaydi: u tafakkur usuliga, mualliflar zamonaviylikni talqin qiladigan tuzilmaga aylanadi. Bu jihatdan Tatyana Tolstayaning «Kis’» (2000) va Ulug‘bek

Hamdamning «Isyon va itoat» («Bunt i smireniye», 2003) romanlari alohida qiziqish uyg‘otadi. Turli adabiy an‘analarga – rus va o‘zbek – mansub bo‘lishiga qaramay, har ikkala asar mifopoetik modellardan foydalanishda chuqur tipologik o‘xshashlikni namoyon etadi. Mualliflar e‘tibor markazida dunyoning oxiri (tashqi yoki ichki), madaniy va ma‘naviy xotira yo‘qolishi, isyon va itoat, an‘anaviy qadriyatlarning buzilishi mavzulari turadi.

Ushbu maqolaning maqsadi – ko‘rsatilgan romanlarda amalga oshirilgan asosiy mifopoetik modellarni aniqlash va solishtirish, rus va o‘zbek adabiyotlari zamonaviylik inqirozini mif tili orqali qanday anglashini ko‘rsatishdir.

Tatyana Tolstayaning «Kis’» romani rus adabiyotida postapokaliptik mifopoetikaning eng yorqin namunalaridan biridir. «Portlash»dan keyingi dunyo – nafaqat moddiy tsivilizatsiya, balki madaniy vorisiylik imkoniyati ham barbod bo‘lgan makondir. Odamlar sobiq madaniyat xarobalari orasida yashaydilar, uning ma‘nosini tushunmaydilar, til esa asta-sekin yarim hayvoniy holatga tushib boradi.

Romanning markaziy mifopoetik obrazi – Shimoliy o‘rmonlarda yashovchi ko‘rinmas mavjudot Kis’dir: «O‘sha o‘rmonlarda, keksa odamlar aytishlaricha, kis’ yashaydi. U qorong‘u shoxlarda o‘tirib, shunday yovvoyi va nola qilib chqiradi: kis-s! kis-s! – lekin uni hech kim ko‘ra olmaydi. Odam o‘rmonga kirsam, u orqadan bo‘yniga: xop! va umurtqasini tishlari bilan: xrus! – tirnoq bilan asosiy tomirni topib uzadi, odamdan butun aql chiqib ketadi» (Tolstaya T. Kis’. – M.: Podkova; Eksmo, 2000. B. 7–8). Kis’ – oddiy fantastik maxluq emas. Bu aql yo‘qolishi, madaniy xotira va inson mohiyatining mifologik obrazidir. U odamning butunlay yovvoyilashuvi, ong va xotiradan mahrum mavjudotga aylanishi qo‘rquvini mujassam etadi.

Romanda kitob va yozma so‘z motivi alohida o‘rin tutadi. Portlashdan keyin saqlanib qolgan kitoblar bir vaqtning o‘zida jalb qiladi va qo‘rqitadi. Ular sobiq madaniyatning so‘nggi tashuvchilaridir, lekin ularga kirish qattiq cheklangan, o‘qishning o‘zi xavfli bo‘lishi mumkin. Nikita Ivanichning eski ko‘cha nomlarini tiklashga urinishlari fojiaiy-kulgili ko‘rinadi: «Men tirik ekanman, – deydi u, – madaniyatni tiklashga o‘z hissamni qo‘shmoqchiman... Qara, bir-ikki ming yildan keyin sizlar nihoyat tsivilizatsiyalashgan rivojlanish yo‘liga chiqasizlar» (Tolstaya T. Kis’. B. 45). Bu urinishlar madaniy amneziya chuqurligini ta’kidlaydi. «Kis’» dunyosi abadiy arxaikaga qaytish holatida mavjud. Vaqt bu yerda tsiklik va ayni paytda qotib qolgan. O‘tmish yo‘q qilingan, kelajak imkonsiz, hozirgi esa oddiy omon qolish marosimlarining cheksiz takrorlanishidir.

Shunday qilib, Tolstayada dunyoning oxiri mifopoetik modeli bir necha o‘zaro bog‘liq darajalar orqali amalga oshadi: dunyoning jismoniy barbod bo‘lishi (Portlash); tilning degradatsiyasi; madaniy xotira yo‘qolishi; insonning yarim hayvoniy mavjudotga aylanishi.

Ulug‘bek Hamdamning «Isyon va itoat» romani tubdan boshqacha, lekin tipologik jihatdan yaqin mifopoetik modelni taklif etadi. Agar Tolstayada falokat tashqi, tsivilizatsion xususiyatga ega bo‘lsa, Hamdamda u ichki, ekzistensial xususiyat kasb etadi. Romanning bosh qahramoni – Akbar – chuqur ma‘naviy inqirozni boshdan kechiradi. Uning isyoni nafaqat aniq ijtimoiy sharoitlarga, balki inson mavjudligining tabiatiga, taqdirning oldindan belgilanganligiga va inson bilimining

cheklanganligiga qarshi qaratilgan. Romanda isyon va itoat – insonning borliqqa munosabatining ikki fundamental usuli – o‘rtasidagi konflikt yorqin ifodalangan.

Qahramonning ma’naviy evolyutsiyasidagi muhim lahza inson bilishining cheklanganligini anglash bilan bog‘liq: «Insoniga ma’naviy hayot haqida juda kam bilim berilgan... Ehtimol, inson azoblarining bir qismi shu masalada ma’rifatsizlik bilan bog‘liqdir» (Hamdam U. Isyon va itoat. – T.: Zar qalam, 2003. B. 120–124).

Akbarning isyoni mifopoetik tabiatga ega. U oliy kuchlarga qarshi chiqqan mifologik qahramonlar isyonini (Prometeydan XIX–XX asr adabiy isyonchilarigacha) eslatadi. Biroq klassik isyondan farqli o‘laroq, Hamdamda bu norozilik asta-sekin o‘zgaradi. Qahramon faol qarshilikdan itoatga yo‘l bosib o‘tadi, itoat mag‘lubiyat sifatida emas, balki ma’naviy tushunishning yangi bosqichi sifatida anglanadi. Romanda bibliya-quroniylar qatlam muhim rol o‘ynaydi. Jannatdan haydalanish, gunohga botish va azob orqali gunohni yuvish motivi Akbar taqdirida o‘qiladi. Isyon haqiqiy itoatga – zaiflikdan emas, dunyo tuzilishini chuqur tushunishdan kelib chiqadigan itoatga – olib boruvchi zarur bosqich bo‘lib chiqadi.

Hamdamning mifopoetik modeli quyidagi elementlar atrofida quriladi: ekzistensial isyon – dunyo tartibiga qarshi chiqish; ma’naviy tushkunlik va identifikatsiya inqirozi; azob orqali itoatga yo‘l; oliy ma’no bilan aloqani tiklash.

Tolstaya va Hamdam romanlarini solishtirish muhim farqlar bilan birga chuqur tipologik o‘xshashlikni ham aniqlash imkonini beradi.

Ushbu romanlarning farqli jihatlari: Tolstayada falokat tashqi, global xususiyatga ega (Portlash, dunyoning oxiri). Hamdamda – ichki, psixologik va ma’naviy; «Kis’» makoni – antiutopik, arxaizatsiyalashgan, kollektiv. «Isyon va itoat» makoni – kamera, asosan ichki; Tolstayada yo‘qolish birinchi navbatda madaniy va lisoniy xotiraga tegishli. Hamdamda – shaxsiyatning ma’naviy va ekzistensial butunligiga.

Romanlar o‘rtasidagi o‘xshash jihatlarning sifatida quyidagilarni keltirsak bo‘ladi:

har ikkala muallif ham zamonaviylik inqirozini anglash uchun mifopoetik modellardan foydalanadi. Har ikkala holda an’anaviy tayanchlarning (madaniyat, e’tiqod, ma’no) barbod bo‘lishi qahramonni identifikatsiya yo‘qolishi holatiga olib keladi. Ham Tolstaya, ham Hamdam «oxir»dan (tashqi yoki ichki) keyin inson yo butunlay degradatsiyaga yuz tutishi, yo yangi mavjudlik usulini topishi zarurligini ko‘rsatadi; ayniqsa yo‘qotish motivining umumiy ekanligini ta’kidlash lozim. Tolstayada – madaniyat va aql yo‘qolishi. Hamdamda – ruhiy muvozanat va avvalgi hayotiy mo‘ljallar yo‘qolishi. Har ikkala holda qahramon yo‘li shu yo‘qotishni yengishga urinish bilan bog‘liq.

Asosiy mifopoetik modellarning qiyosiy jadvali:

Jihati	T. Tolstaya «Kis’»	U. Hamdam «Isyon va itoat»
Falokat turi	Tashqi (Portlash)	Ichki (ekzistensial inqiroz)
Markaziy mifobraz	Kis’ (aql yo‘qolishi)	Isyon / Itoat
Yo‘qolish	Madaniy va lisoniy xotira	Ma’naviy mo‘ljallar va ma’no
Makon	Postapokaliptik, arxaik	Psixologik, ichki

Qahramon yo‘li	Ma‘nosiz dunyoda ma‘no izlash	Isyondan itoatga
Final	Ambivalent, ochiq	Ma‘naviy yarashuvga harakat

Tolstaya va Hamdamning mifopoetik modellarga murojaat qilishi tasodifiy emas. Avvalgi ideologik, madaniy va diniy tizimlar shartsiz obro‘ini yo‘qotgan vaziyatda mif zamonaviy inqiroz chuqurligini ifodalashga qodir bo‘lgan kam sonli tillardan biri bo‘lib qoladi. Mif mualliflarga zamonaviy orqali abadiy haqida gapirish imkonini beradi. Kis’ – nafaqat fantastik mavjudot, balki insonning ichidagi insoniy narsaning butunlay yo‘qolishi qo‘rquvi metaforasidir. Hamdamdagi isyon va itoat – oddiy psixologik holatlar emas, balki shaxsiyatning borliqqa munosabatining arxetipik modellaridir.

Xulosa. T. Tolstaya va U. Hamdam romanlaridagi mifopoetik modellar zamonaviylik inqirozini badiiy anglashning o‘ta qudratli va universal vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Garchi har ikki yozuvchi turli madaniy-tarixiy muhitda, turlicha badiiy-estetik tizimlarda ijod qilsa-da, ularning asarlarida aks etgan falsafiy-mifologik izlanishlar o‘zining ko‘lami va chuqurligi bilan o‘zaro yaqinlashadi.

Tatyana Tolstaya «Кысь» romanida postmodernistik ironiya va distopik satiraning sinteziga tayanib, madaniy xotiraning butunlay yo‘qolishi, yozuvning va tilning degradatsiyasi, shuningdek, texnokratik halokatdan keyingi ongning primitivlashuvi haqidagi keng ko‘lamli postapokaliptik mifologiyani yaratadi. Undagi «Prejnimir» (Oldingi dunyo) xotirasi va yangi muttasil mutantlashgan jamiyat obrazi insoniyatning o‘z tarixiy ildizlaridan uzilib qolgandagi fojiali qiyofasini ochib beradi.

Ulug‘bek Hamdam esa Sharq mumtoz tafakkuri, so‘fiylik falsafasi va milliy ma‘naviy qadriyatlar zaminida turib, insonning ichki olami, ekzistensial isyon va ilohiy-axloqiy itoat yo‘li haqidagi kamera, ammo falsafiy jihatdan o‘ta chuqur va o‘tkir mifologiyani quradi. Uning qahramonlari duch kelgan ma‘naviy tushkunlik va tanlov lahzalari tashqi apokalipsidan ko‘ra ko‘proq botiniy (ichki) inqiroz, ya‘ni zamonaviy insonning o‘z «men»ini yo‘qotib qo‘yish qo‘rquvi bilan izohlanadi.

Mualliflar qo‘llagan qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, milliy adabiy an‘analar, badiiy strategiyalar va janr shakllaridagi barcha farqlarga qaramay, har ikkala yozuvchi universal mifopoetik tuzilmalarga tayanadilar. Dunyoning oxiri (eskatologik motif), madaniy xotiraning yemirilishi yoki tiklanishi, isyon va itoat, ma‘naviy uyg‘onish va tanazzul obrazlari orqali ular zamonaviy global dunyoda yashayotgan insonning mavjudlik (ekzistensial) ma‘no tayanchlari barbod bo‘lishi oldidagi umumiy tashvishini ifodalaydilar. Bu esa o‘z navbatida rus va o‘zbek adabiyotlaridagi zamonaviy nasrning umuminsoniy muammolar yechimini topishdagi tipologik mushtarakligini va badiiy tafakkur salohiyatining yuksak darajasini yana bir bor yaqqol tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Толстая Т. Кысь. — М.: Подкова; Эксмо, 2000.
2. Хамдам У. Исён ва итоат. — Т.: Зар қалам, 2003.
3. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. — М.: Художественная литература, 1975.

4. Лотман Ю.М. Семиосфера. — СПб.: Искусство-СПБ, 2000.
5. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. — М.: Наука, 1976.